

Małgorzata Grzywacz

(Poznań)

U POCZĄTKÓW REFORMACJI. Z BADAŃ NAD PROTESTANTYZMEM U PROGU XXI WIEKU¹

Ogłoszona we wrześniu 2008 roku przez Kościół Ewangelicki w Niemczech (EKD) dekada Lutra (Lutherdekade) stanowi bezpośredni czas przygotowania do jubileuszu 500-lecia ogłoszenia przez zakonnika ze wspólnoty augustianów 95 tez, które zapoczątkowały ruch reformacyjny². Krytycy tej inicjatywy zarzucają organizatorom zbyt zdecydowane skoncentrowanie się na postaci i dziele wittenberskiego reformatora oraz brak odniesień do europejskiego wymiaru narodzin Kościołów ewangelickich³. Perspektywa przyjęta przez instytucje kościelne w Niemczech traktuje rocznicę wystąpienia Lutra jako szczególny element, mający wspomóc odkrywanie na nowo treści nauczania kościelnego oraz przyczynić się do lepszego poznania kulturotwórczego wkładu ewangelicyzmu w dzieje i współczesność tego kraju. Powrót do często już zapoznanej tematyki narzuca się tu niejako sam: pod wpływem stopniowo zanikającej kościelności społeczeństwa i przy jednoczesnym jego otwarciu na religijność jako zjawisko⁴ warto, jak bywało to już w przeszłości, powracać do depozytu wiedzy i doświadczeń, stanowiących o rdzeniu własnej kultury materialnej i duchowej. Obchody jubileuszowe reformacji miały w poprzednich dwóch stuleciach na gruncie niemieckim wydźwięk patriotyczny (1817) lub wręcz nacjonalistyczny (1917). Renesans, jaki przeżywała postać i dzieło Marcina Lutra w historiografii i teologii ewangelickiej jeszcze sto lat temu, przyczynił się zdecydowanie do wzmocnienia takiego ujęcia⁵, które po 1945 roku jednak stopniowo, lecz skutecznie zastąpiły badania o charakterze ekumenicznym, interdyscyplinar-

¹ Niniejszy tekst stanowi podsumowanie jednego z istotnych wątków kongresu badań nad protestantyzmem, jaki miał miejsce w dniach 26–29 października 2008 roku w Wittenberdze. Organizatorem tego międzynarodowego spotkania był Wydział Teologiczny Uniwersytetu Marcina Lutra w Halle. Sprawozdanie z szerokiego spektrum refleksji nad tym zagadnieniem przedkładałam w 41 numerze „Studiów Niemieckoznawczych” pod red. Lecha Kolağa, Warszawa 2009 [w druku].

² Por. przemówienie biskupa Wolfganga Hubera z dnia 21 września 2008 roku, http://www.ekd.de/print.php?file=vortraege/080921_huber_wittenberg.

³ Por. artykuł A. Meiera z 29 października 2008 roku we wpływowej gazecie codziennej „Frankfurter Allgemeine Zeitung”, S. N.3.

⁴ Badania nad religijnością współczesnych mieszkańców Niemiec komentują autorzy raportu: *Religionsmonitor 2008*, Gütersloh 2007, s. 64–76.

⁵ Por. rozprawę doktorską poświęconą tej problematyce: H. Assel, *Die Lutherrenaissance – Ursprünge, Aporien und Wege*. Karl Holl, Emanuel Hirsch, Rudolf Hermann (1910–1935), Göttingen 1994.

nym i międzynarodowym⁶. W ową tendencję wpisują się współczesne projekty naukowe poświęcone szeroko ujętej reformacji i jej wielowątkowym implikacjom, jakie doprowadziły do ukształtowania różnorodnych nurtów i odgałęzień, które określamy mianem protestanckich.

„Śladami reformacji” – to inicjatywa wypracowana na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu im. Marcina Lutra w Halle (koordynator prof. Udo Sträter), skupiająca naukowców zajmujących się protestantyzmem, głównie w Europie i USA. Ma ona charakter interdyscyplinarny, łącząc teologów (ekumenicznie), historyków Kościoła i religii, historyków sztuki, filologów (głównie anglistów oraz germanistów), filozofów oraz przedstawicieli nauk społecznych, na przykład: politologii, ekonomii i socjologii. W szeroko rozumianym spektrum różnorodnych dyscyplin naukowych, w ich wzajemnym dialogu (nie przebiegającym bynajmniej bez zakłóceń) istnieje szansa, iż do 2017 roku uda się przygotować nie tylko wiele studiów szczegółowych z tego zakresu, lecz powstaną także publikacje, ujmujące pięćset lat istnienia Kościołów i wspólnot protestanckich z uwzględnieniem nie tylko ich wzajemnych relacji, lecz także wewnętrznego bogactwa. Różnorodność denominacji, stanowi, wedle założeń projektu, istotną wartość, a nie przeszkodę badawczą.

Poszukiwanie początków zjawisk długiego trwania, a do takich należy reformacja i jej oddziaływanie, odnosi nas do czasów, z których wyrosła – do późnego średniowiecza. Owo późnośredniowieczne zakorzenie reformacji stało się jednym z ważniejszych elementów dyskusji w ramach wittenberskiego sympozjum. Skupiła się ona głównie na ponownym odczytaniu biografii Ojca Reformacji w kontekście epoki, która go ukształtowała. Okazję do podjęcia tej problematyki stanowiła ekspozycja archeologiczna, będąca wynikiem najnowszych prac wykopaliskowych prowadzonych w najważniejszych miejscach, związanych z początkami reformacji⁷.

Od dłuższego czasu postuluje się zmianę podejścia do biografii Marcina Lutra⁸. Jeden z głównych badaczy tego nurtu, Volker Leppin, profesor historii Kościoła uniwersytetu w Jenie, nie ustaje w wysiłkach, aby opowiadać życie reformatora „tak jakby nie wiedzieć, co było dalej”⁹. Powrót do źródeł, oznacza zdaniem Leppina przede wszystkim dogłębne studium biograficzne sięgające lat 1483/1484–1520. Pod koniec swego życia Luter miał świadomość swej historycznej doniosłości i spoglądał na nie z perspektywy człowieka dojrzałego, któremu udało się zmierzyć z papieżem i wyjść z tego konfliktu niepokonanym¹⁰. Inaczej zupełnie jawi się życiorys Marcina Lutra, nad którym dominuje optyka „jak było potem”¹¹. Ważnym tropem w poszukiwaniu śladów reformacji okazuje się odniesienie i powrót do rdzenia teologii, antropologii, historii Kościoła i społec-

⁶ Sumę badań na koniec XX wieku dostarcza m.in. W. Mostert w trzeciej części hasła *Martin Luther*, zawartego w: *Theologische Realenzyklopädie (TRE)*, hg. von G. Müller, Berlin 1973, Bd. 21 (1991), s. 567–594.

⁷ Por. katalog wystawy *Findsache Luther. Archäologen auf den Spuren des Reformators* [Znalezisko Luter. Archeolodzy na tropie reformatora], Halle an der Saale 2008.

⁸ Por. G. Seebaß, artykuł: *Reformation* [w:] *Theologische Realenzyklopädie (TRE)*, hg. von G. Müller, Berlin 1973, Bd. 28 (1997), s. 386–404.

⁹ Wstęp do książki *Martin Luther*, wydanej w serii „Gestalten des Mittelalters und der Renaissance” [Postaci średniowiecza i renesansu], Darmstadt 2006, s. 12.

¹⁰ Por. M. Richard, *Martin Luther. The Christian between God and Death*, Cambridge 1999.

¹¹ V. Leppin, *Martin Luther*, Darmstadt 2006, s. 13.

czeństwa w Rzeszy Niemieckiej i Europie z końca wieku XV. Nie można mówić o narodzinach reformacji bez wskazania na ściśle i ważne związki Lutera z teologicznym dorobkiem tamtych czasów¹². Przywoływane w dyskusji prace, np. Reinharda Schwarza¹³, Theo Bella, wskazują na doniosłą rolę postaci Bernarda z Clairvaux w kształtowaniu się podejścia Marcina Lutera do tekstu biblijnego i jego hermeneutyki¹⁴. Intensywność przebiegu reformacji nie wpływa, jak udowadnia Bell, na częstotliwość lektury pism tego autora, lecz zmienia kontekst jego cytowania: po 1520 roku Luter formułuje swe myśli świadomie w opozycji do Bernarda, odnosząc się na przykład do ślubów zakonnych, prymatu papieża oraz mszy świętej¹⁵. Częstym elementem duchowości średniowiecznej, mającym bezpośredni wpływ na Marcina Lutera, była mistyka nadreńska, przede wszystkim dzieło Jana Taulera (ok. 1300–1361). W ramach wittenberskiego kongresu przypomniano o zależnościach między lekturą pism tego mistyka a powstaniem pierwszej z 95 tez. W Taulerowskim nauczaniu o pokucie, obejmującym człowieka całościowo, Luter odnalazł więcej niż proponowała średniowieczna teologia sakramentów. Reformator sam przyznał w jednym ze swoich listów, iż podążał w tamtym czasie w swym myśleniu głównie za Taulerem. Dotyczyło to także pierwszej publikacji Marcina Lutera, *Theologia Deutsch*, uważanej przez mnicha augustiańskiego za tekst pochodzący bezpośrednio od Taulera. Opublikowany z krótkim wstępem Lutra po raz pierwszy w 1516 roku, pojawia się raz jeszcze w roku 1518 w liście do przyjaciela i nauczyciela zakonnego Jana Staupitza: *Ego sane secustus theologiam Tauleri et eius libelli, quem tu nuper dedisti imprimendum Aurifaboro nostro Christianno*¹⁶. W komentarzu wybitnego praskiego historyka protestantyzmu Martina Wernischa do wydania *Theologia Deutsch* w języku czeskim wykazano bardzo istotne związki między formującą się reformacją a pismami Jeana Gersona (1363–1429) i Jana Taulera¹⁷.

W badaniach nad początkami reformacji archeologia nie stanowiła dyscypliny produkującej. Brak było w tym zakresie systematycznych, zakrojonych na szeroką skalę badań. Sporadycznie, głównie z okazji remontów, przebudowy podejmowano wykopaliska, głównie na terenie klasztoru augustianów w Wittenberdze. Od 2001 roku rozpoczęto wykopaliska mające na celu rekonstrukcję i uzupełnienie wiedzy na temat „realiów”, w jakich kształtowała się reformacja. Po dzień dzisiejszy zachowało się bardzo dużo źródeł pisanych z owego okresu, lecz niewiele można było powiedzieć o kulturze materialnej tamtej epoki. Dopiero od niedawna zintensyfikowano poszukiwania, których wyniki pomogą unaocznic całość dynamiki przechodzenia późnego średniowiecza w okres wczesnej nowożytności. Badania wykopaliskowe dotyczyły wszystkich najważniejszych miejsc związanych z poszczególnymi etapami pochodzenia, życia i dzia-

¹² Podobnie argumentuje R. Schwarz w artykule encyklopedycznym: *Luther Martin, I*. [w:] *Religion in Geschichte und Gegenwart*, Bd. 5, Tübingen 2002, s. 558–572.

¹³ R. Schwarz, *Fides, spes und caritas beim jungen Luther. Besonders unter Berücksichtigung der mittelalterlichen Tradition*, „Archiv für Kirchengeschichte” 1962, 34.

¹⁴ Por. Th. Bell, Divus Bernarhardus. *Bernhard von Clairvaux in Martin Luthers Schriften*, Göttingen 1993.

¹⁵ Th. Bell doszukał się w dziele Lutera 520 cytatów z różnych tekstów św. Bernarda. Oznaczył ich związek z dziełem reformatora i określił (w miarę możliwości ich proveniencję), por. ibidem.

¹⁶ „Podążyłem za teologią Taulera i jego książeczką, którą niedawno oddałeś do druku u Christiana Aurifabera”. Cyt. za V. Leppin, „*Omnem vitam Fidelium penitentiam esse voluit*” – *Zur Aufnahme mystischer Traditionen in Luthersablaßthese*, „Archiv für Reformationsgeschichte” 2002, 93, s. 20.

¹⁷ Por. M. Wernisch, *Mystika a Reformace, Theologia Deutsch*, Praha 2007, s. 68–79.

łałości Marcina Lutra: Möhra, Eisleben, Mansfeld, Wittenberga. Wyniki badań zaprezentowano we wrześniu 2008 roku na konferencji zorganizowanej przez katedrę Archeologii Średniowiecza i Nowożytności Uniwersytetu Marcina Lutra w Halle, część z nich szersza publiczność mogła oglądać w ramach wystawy poświęconej archeologii okresu późnego średniowiecza i wczesnej reformacji. Najwięcej przedmiotów codziennego użytku znaleziono na terenie dawnego klasztoru augustianów, który zamieszkiwał Luter do końca swoich dni. Poszczególne odkryte warstwy znaleziska pochodziły z końca XV i początku XVI wieku. Zawierały głównie ceramikę, rzadko szkło lub metal. Wittenberga jako miejsce badań archeologicznych kryje w sobie jeszcze bardzo dużo potencjału. Oprócz terenów wokół klasztoru i mieszkania Lutra na badania oczekują między innymi Rynek z ratuszem, zamek, cmentarze, domy patrycjuszcy. Szczególnie ciekawym znaleziskiem okazały się pozostałości po wyposażeniu drukarni z 1. połowy XVI wieku. Podobnie rzecz się ma z badaniami w domu rodziców reformatora w niedalekim Mansfeld. Odnaleziono wiele przedmiotów, jakimi otaczali się ludzie w tamtym czasie – na przykład elementy pieca kaflowego z bogatymi przedstawieniami o tematyce hagiograficznej, biblijnej. Pod koniec 1. połowy XVI wieku zaczyna się pojawiać w tych okolicach specyficznie protestancka kultura życia codziennego. Wydobyta na światło dzienne ceramika ukazuje przede wszystkim transmisję nauczania o Biblii i jej przenikanie w szerokie sfery życia. Ręcznie malowane kafle piecowe powielają motywy z pracowni malarskiej, przykładowo Łukasza Cranacha, korzystając z wzorców i szablonów, przekazują nowo poznane prawdy w sposób naoczny i wizualizują to, co przekazuje reformacyjna zasada *sola scriptura*. Sto lat później można znaleźć tego typu przedstawienia w wielu pomieszczeniach mieszkalnych od Siedmiogrodu aż po Inflanty.

Wyniki badań archeologicznych okresu późnego średniowiecza w Niemczech nie są jeszcze dobrze udokumentowane, a tylko niewielką część z nich zaprezentowano na wystawie poświęconej Marcinowi Lutrowi¹⁸. Badacze przyznają, iż przed nimi jeszcze bardzo dużo pracy, dotyczącej opisów poszczególnych znalezisk oraz ich historycznej identyfikacji. Wstępne dane zamieszczono w raportach z badań¹⁹, podkreślając, iż rozwijająca się archeologia późnego średniowiecza i reformacji jest dyscypliną naukową o bardzo krótkim rodowodzie. Wyniki poszukiwań archeologicznych na terenach leżących u podłoża niemieckiej reformacji okazują się nader obiecujące. Uzupełniają naszą wiedzę o okresie, który znamy z przekazów pisanych, słowa drukowanego, ostrej polemiki religijnej, o elementy zaczerpnięte z codzienności, w której stopniowo kształtowała się społeczność protestanckiej Saksonii.

Symposium poświęcone poszukiwaniom „Śladów reformacji” wraz z wystawą eksponującą wyniki badań wykopaliskowych to początek drogi, jaką Uniwersytet w Halle podąża ku jubileuszowi 2017 roku. Wielowymiarowość i wielowątkowość podjętej problematyki pozwalają oczekiwać na kolejne etapy tego działania i związanych z nimi projektów badawczych, aby za kilka lat ocenić, czym dla Europy i świata była reformacja, sięgająca swymi korzeniami, głęboko w sfery życia późnośredniowiecznej rzeczywistości²⁰.

¹⁸ Por. katalog wystawy *Findsache Luther. Archäologen auf den Spuren des Reformators...*

¹⁹ Por. R. Knape (Hrsg.), *Martin Luther und Eisleben. Schriften der Stiftung Luthergedenkstätten in Sachsen-Anhalt*, Bd. 8, Leipzig 2007, s. 443–451.

²⁰ Por. wstęp do *Enzyklopädie des Mittelalters*, Bd. I, hrsg. von G. Melville i M. Staub, Darmstadt 2008, s. XI–XIV.